

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ МАТЕРІВ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ-ІНВАЛІДА

У статті досліджується проблема соціально-психологічної адаптації матерів, які виховують дитину-інваліда. В результаті проведеного дослідження було виявлено, що шкали методики Роджерса — Даймонд позитивно корелюють між собою за деяким винятком. Прагнення домінувати позитивно корелює тільки з самоприйняттям.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, самоприйняття, прийняття (неприйняття) інших, прагнення домінувати, емоційна комфортність, інтернальність.

Заданими ООН, у світі налічується близько 450 млн людей з порушеннями психічного та фізичного розвитку. Це становить десяту частину чисельності жителів нашої планети. Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) свідчать, що число таких жителів у світі сягає 13% (3% дітей народжуються з вадами інтелекту та 10% дітей — з іншими психічними чи фізичними вадами); загалом у світі налічується близько 200 млн дітей з обмеженими можливостями [1]. Сім'я є середовищем, в якому формується особистість дитини і закладається ресурс її соціальної адаптації. Мікроклімат, який батьки створюють у сім'ї, відіграє вирішальну роль у процесі розвитку дитини.

Відомо, що народження дитини з проблемами в розвитку докорінно змінює життєві перспективи сім'ї і чинить відповідний вплив на її членів, а передусім — на матір дитини. Стрес, в якому перебуває родина, залежить від ступеня розладу в розвитку дитини, наявності зовнішніх ознак і, звичайно, від особистісних якостей самих батьків [5].

Вихідні передумови. Дослідженням проблеми соціально-психологічної адаптації займалися: В. Петровський, А. В. Фурман, Л. Собчик, Г. Ю. Айзенк, Ж. Паже, Г. Гартманн, З. Фрейд, К. Роджерс, К. Левін. Проблема соціально-психологічної адаптації матерів дітей-інвалідів є малодослідженою. Зокрема, дослідженням емоційно-чуттєвої сфери та факторами, що впливають на особистість матерів дітей-інвалідів, займалися М. Селигман, Г. Фюр, Л. М. Шипицина та ін.

Метою дослідження є вивчення психологічних чинників соціально-психологічної адаптації матерів, які виховують дитину-інваліда.

Життя людини від народження і до її кінця є адаптацією до середовища, в якому вона живе. Соціальна адаптація — це інтеграція людини в суспільство, в процесі якої відбувається формування самосвідомості та рольової поведінки, здатності до самоконтролю й адекватних зв'язків та стосунків. Психологічна адаптація здійснюється шляхом пристосування людини до чинних у суспільстві вимог у процесі узгодження індивідуальних цінностей і переконань і суспільних норм [6].

Г. Ю. Айзенк розглядав адаптацію: 1) як стан гармонії між індивідом та природним і соціальним середовищем, в якому потреби індивіда, з одного боку, та вимоги середовища — з іншого, повністю задоволені; 2) як процес, за допомогою якого цей гармонійний стан досягається.

Ідею про зміни організму та середовища як сторін процесу адаптації висунув у своїх працях Ж. Паже, який описав цей процес, що складений із двох взаємодоповнюючих процесів — акомодатції й асиміляції [10, с. 21].

У психоаналізі «відношення адаптованості» (Г. Гартманн) є результатом активної зміни як особистості, так і соціального середовища. Поштовхом до початку процесу адаптації та досягнення адаптованості є конфлікт. У межах цього напрямку психологи відмічають два види адаптації (сучасний психоаналіз) — це: 1) алопластична адаптація, що здійснюється за допомогою тих змін у зовнішньому середовищі, що їх людина здійснює для приведення його у відповідність до своїх потреб; 2) аутопластична адаптація, що здійснюється за рахунок змін особистості (структури, вмінь та

навичок), за допомогою яких вона пристосовується до середовища. З. Фрейд у своїх працях вказував ще на один різновид адаптації — на пошук індивідом такого середовища, яке було б сприятливим для функціонування організму [10, с. 22].

А. В. Фурман зазначає, що соціально-психологічна адаптація становить: а) процес і результат активного пристосування індивіда до видозміненого середовища за допомогою найрізноманітніших інтеріоризованих соціальних засобів (дії, вчинки, діяльність); б) компонент дієвого ставлення індивіда до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ним порівняно стабільними умовами й обставинами свого буття; в) складову осмислення та розв'язання типових репродуктивних завдань і проблем завдяки соціально прийнятним чи ситуативно можливим способам поведінки особистості.

Водночас особистість вступає у численні соціальні взаємини, формує сукупність уявлень не тільки про світ, а й про себе, мисленнево виокремлює ставлення до власного внутрішнього світу та його окремих характеристик, тобто приймає себе, формує самооцінку й утворює установки як напівусвідомлені та емоційно забарвлені готовності суб'єкта сприймати світ і себе в ньому певним чином (позитивно чи негативно, конструктивно чи деструктивно). Усі ці психічні процеси внутрішньо зорганізуються у вигляді такого складного утворення особистості, як її «Я-концепція», тобто всієї сукупності уявлень особи про саму себе, яка передусім включає: а) когнітивну складову — це самооцінка і б) поведінкову складову — реакцію або конкретну дію [2]. При цьому «Я-концепція» виникає на основі взаємодії особистості із соціумом, визначає актуальну систему її самосприйняття та задає вчинкові межі реальної поведінки [11, с 9].

К. Роджерс сформував теорію про те, що люди не просто здатні до особистісного розвитку та зростання — така тенденція є для них природно домінуючою. «Я» або «Я-концепція» — це розуміння людиною самої себе, базоване на життєвому досвіді минулого, подіях теперішнього та надіях на майбутнє.

Соціально-психологічна адаптація, становлячи певне взаємодоповнення активної і пасивної форм, завжди спрямовується полярними тенденціями-процесами адаптованості-неадаптованості, тобто тими психорегуляційними механізмами, які реально функціонують у внутрішньому світі особистості. Йдеться про наявність своєрідного психологічного маятника особистісної адаптованості, який коливається між полюсами високого внутрішнього комфорту

і задоволення результатами життєдіяльності та надкритичним дискомфортом і крайніми формами відчуження, що спричиняють психотравмуючий вплив на особу, викликаючи гнів або депресію. Амплітуда цього маятника, центруючись навколо особистісної невизначеності (невтручання, нейтралітет), головно залежить від ментального досвіду особистості і водночас визначає стабільність внутрішньої організації її психічного світу [11, с 11].

В. Петровський обґрунтовує принцип надситуаційної активності, який стверджує, що суб'єкт, діючи в напрямку реалізації вихідних відношень його діяльності, виходить за межі цих відношень і насамкінець перетворює їх. Отже, є об'єктивні підстави чітко розмежувати три різновиди адаптаційних процесів-показників: а) адаптивність як справжня чи відносна гармонійність між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами, що супроводжуються позитивними ставленнями — оцінкою, розумінням, прийняттям тощо — особистості до навколишнього світу і самої себе; б) неадаптивність як більшою чи меншою мірою усвідомлена невідповідність між цілями і результатами діяльності, що породжує амбівалентні почуття й оцінки, але яка не справляє психотравмуючого впливу на особистість; в) дезадаптивність як певна дисгармонія між цілями і результатами, що є джерелом психічного напруження (стрес, психічний зрив, шок, паніка і т. ін.), внутрішнього дискомфорту і нестабільного перебігу психічних процесів (страх, депресія, фрустрація тощо) [11, с 13].

Поняття соціально-психологічної адаптації включає в себе комплекс характеристик особистості, які обґрунтовують її успішну активну взаємодію із соціальним середовищем. Такі властивості, як інтернальність, нервово-психічна стійкість, самокритичність, є характеристиками самоактуалізації, оскільки активність і енергія, її здібності спрямовані на пристосування до навколишнього середовища. Успішна соціально-психологічна адаптація сприяє самоактуалізації особистості, тобто процес соціальної адаптації визначається не тільки як пристосування, але й як розвивальний акт.

Звичайно, великий вплив на адаптивну поведінку відіграє минуле людей — ті чи інші ситуації, в яких проходило їхнє життя, де вони виховувалися, ті почуття і хвилювання, що переживалися ними в їх життєдіяльності.

Л. Собчик вказує, що формування індивідуально-особистісних властивостей відбувається в процесі засвоєння конкретною людиною інформації про себе і про навколишній світ за рахунок власти-

вого їй індивідуального стилю, що забарвлює певним чином її емоційні, мотиваційні, когнітивні та комунікативні характеристики.

«Провідна тенденція» — це дефініція, що включає в себе умови формування певної особистісної властивості і саму властивість, а також схильність до того стану, який може розвиватися під впливом середовища.

Інтеграція аморфних, слабоструктурних властивостей відбувається під впливом оточуючого середовища, тобто соціуму, в якому уже закріпилися, стали закономірними історико-культурні основи, етика, мораль. Але вплив соціуму опосередкований індивідуальними особливостями [10, с 19].

Ситуація народження дитини з інвалідністю є критичною. Супроводжуючі її переживання є довготривалими ланцюговими процесами, які викликають одночасно стрес, фрустрацію, конфлікт та кризу. Невдалі спроби впоратися з ними тягнуть за собою невдалі для соціальної адаптації жінки наслідки. Дана ситуація за своїм впливом може бути віднесена до «сильних». І саме ситуація впливає на особистісні зміни, зумовлює поведінку жінки-матері.

Окрім внутрішньосімейних труднощів, народження дитини з порушеннями фізичного розвитку ставить перед сім'єю проблеми у взаємостосунках із соціальним оточенням. Саме матір виконує нелегку роль, пом'якшуючи конфлікти та налагоджуючи взаємостосунки. Виникаючі на цьому шляху труднощі можуть поступово призводити до соціальної ізоляції сім'ї, внаслідок чого можливим є зниження у жінки-матері рівня соціальної та психологічної компетенції та невміння правильно поводитися в напружених, конфліктних ситуаціях. З часом поріг чутливості знижується та дедалі більша кількість ситуацій потрапляє до категорії «складних», викликаючи помилкові поведінкові реакції [12, с 220].

Народження дитини з порушеннями психічного розвитку змінює життєві перспективи сім'ї, викликаючи труднощі, пов'язані як з різкою зміною способу життя, так і з необхідністю вирішення багатьох специфічних проблем.

Традиційно саме жінки займаються вихованням, навчанням та лікуванням дитини. Все це часто стає сенсом її життя. Виховання дитини з порушеннями психічного розвитку впливає на особистісні характеристики матері та визначає її поведінку.

Проводячи більшість свого часу з потребуючою постійного догляду дитиною, мати стає найбільш вразливою фігурою через виникаючі при цьому труднощі при взаємодії як з членами родини,

так і з різними соціальними структурами. Саме через це невротичні прояви стають практично постійною складовою її поведінки. Егоцентризм, тривожність, напруженість, втрата тривалої часової перспективи — ось характеристики матері дитини з порушеннями в розвитку.

Активне включення механізмів психологічного захисту дає змогу жінці виправдати та прийняти як належне весь спектр наявних в неї негативних переживань несправедливості долі по відношенню до себе [12, с. 221].

Будь-яка адаптація є інтегративним проявом взаємодії значної кількості чинників, які одночасно мають місце в умовах системи, що перебуває в ситуації нестійкої рівноваги. Крім того, розуміння адаптації як напруженої системи (К. Левін) потребує ретельнішої уваги до окремих психологічних властивостей особистості, які впливають на соціальну адаптацію. Ці психологічні властивості є різною мірою стабільні, гнучкі чи ригідні, і саме ці властивості визначають конструктивність стратегій адаптації.

Завдання дослідження — вивчити проблему соціальної адаптації матерів, що виховують дитину-інваліда.

Для цього було використано методику соціально-психологічної адаптації Роджерса і Даймонд, яку застосовано для діагностики особливостей соціальної адаптації за критеріями адаптації, самоприйняття, прийняття інших, емоційного комфорту, інтернальності, прагнення домінувати та ескепізму [7, с. 457]. У доступній нам науковій літературі немає відомостей про адаптацію, валідність і надійність методики, однак її часто застосовують у дослідженнях. Теоретичною основою методики є теорія особистості К. Роджерса, основні положення якої було розроблено на підставі досліджень ефективності психотерапії, критеріїв психічного здоров'я та його розладів, видану у співавторстві з Розалінд Даймонд. До речі, цю «Психотерапію та зміни особистості» визначають однією з основних праць Карла Роджерса в психотерапії.

Досліджено поведінку 170 матерів, які виховали дитину-інваліда, середній їх вік — 42 роки. Результати дослідження опрацьовано із застосуванням кореляційного та факторного аналізів, визначення достовірності відмінностей — на підставі критерію Стъдента комп'ютерної програми Statistika.

Людина, з точки зору гуманістичної психології, за своєю природою, прагне до самовдосконалення, до покращення здоров'я, самореалізації, здатна вільно та свідомо здійснювати свій вибір і нести

відповідальність за нього. Цим принципам відповідає образ адаптивної людини — активної, наполегливої, оптимістичної, яка самотійно приймає рішення.

Таблиця 1 — Показники соціально-психологічної адаптації матерів, які виховують дитину-інваліда, %

Категорія вибірки	Порушення адаптації	S	L	E	I	D
Матері, які виховують дитину-інваліда	35,6	80,47	69,3	60,8	90	39,56

У табл. *S* — це самосприйняття, тобто процес орієнтації людини в своєму внутрішньому світі в результаті самопізнання і порівняння себе з іншими людьми.

Вітчизняні автори (Петровська Л. А., Левківська Г. П.) виділяють п'ять основних джерел сприйняття себе та іншого в контексті спілкування:

1. Сприйняття через порівняння (індентифікацію, розмежування) себе з іншими.
2. Сприйняття себе через сприймання себе іншими.
3. Сприйняття себе через результати власної діяльності.
4. Безпосереднє сприйняття власного зовнішнього обліку.
5. Сприйняття себе через спостереження власних внутрішніх станів.

Самосприйняття відіграє вирішальну роль у формуванні рівня самооцінки, яка є суттєвим фактором адаптованості особистості. Зниження самооцінки призводить до фрустрації, страху перед можливими життєвими труднощами, розвитку емоційних станів з високим рівнем особистісної та реактивної тривожності тощо. Згідно з нашим дослідженням рівень самосприйняття досліджуваних становить 80,47%, а неприйняття себе 19,53%. Потрібно відмітити, що в даних досліджуваних високий рівень особистісної тривоги, що вказує на занижену самооцінку.

L — прийняття (неприйняття) інших людей — це показник, який відіграє значну роль в успішній соціально-психологічній адаптації людини. На думку А. А. Налчанджяна, соціально-психологічну адаптованість можна охарактеризувати, як стан взаємовідносин особистості в групі, при якому особистість без тривалих зовнішніх та внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну

діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, переживає стан самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей. Неприйняття інших людей, соціального середовища може призвести до девіантної адаптації. Рівень прийняття інших у досліджуваних становить 69,8%, а неприйняття інших — 30%.

E — емоційна комфортність, що є характеристикою, яка свідчить про спокій, врівноважений стан особистості. В стані емоційного комфорту людина всім задоволена, оптимістично налаштована, відкрито виражає свої почуття, вільна від страху та тривоги. Згідно з нашим дослідженням рівень комфортності становить 60,8%, а некомфортності — 39,2%.

I — інтернальність — схильність індивіда до визначеної форми локусу контролю. Матері дітей-інвалідів мають 90% інтернальності. При інтернальності особистість всю відповідальність за події, які виникають в її житті, в більшій мірі бере на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, своїм характером, здібностями. Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значними ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їх житті були результатом їх особистих дій, що вони можуть ними керувати і, відповідно, відчувають свою особисту відповідальність за ці події і за те, як складеться їх життя взагалі.

Таблиця 2 — Кореляційні зв'язки шкал методики СПА

	Адаптивність	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Інтернальність	Прагнення домінувати	Ескепізм
Адаптивність	1,00	0,70	0,69	0,54	0,75		
Самоприйняття	0,70	1,00	0,39		0,35	0,38	
Прийняття інших	0,69	0,39	1,00		0,37		
Емоційний комфорт	0,54			1,00	0,35		
Інтернальність	0,75	0,35	0,37	0,35	1,00		
Прагнення домінувати		0,38				1,00	
Ескепізм							1,00
P<0,01							

D — прагнення домінувати — це показник, який характеризує тенденцію особистості проявляти контроль над поведінкою інших членів соціальної групи, приймати на себе роль лідера у соціальній взаємодії — 39,56%.

Для вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації матерів, які виховують дитину-інваліда, застосовано аналіз інтеркореляційних зв'язків шкал методики СПА та факторний аналіз: шкали адаптації та емоційного комфорту характеризують власне рівень самопочуття людини в соціально-психологічній ситуації; шкали самоприйняття, прийняття інших, прагнення домінувати, інтернальності та ескепізму — наявність певних особистісних особливостей та індивідуальних астратегій існування людини в соціумі.

Шкали методики Роджерса — Даймонд позитивно корелюють між собою за певним винятком. Прагнення домінувати позитивно корелює тільки з самоприйняттям. Немає позитивної кореляції прагнення домінувати з прийняттям інших та емоційним комфортом. Найбільш значимий фактор — інтернальність.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи результати аналізу проблеми соціально-психологічної адаптації матерів дітей-інвалідів, можна стверджувати наступне:

1. Проблема соціально-психологічної адаптації матерів, що виховують дітей-інвалідів є актуальною, суспільно значущою і до сьогодні практично не розробленою.

2. Дослідженням проблеми соціально-психологічної адаптації займалися: В. Петровський, А. В. Фурман, Л. Собчик, Г. Ю. Айзенк, Ж. Піаже, Г. Гартманн, З. Фрейд, К. Роджерс, К. Левін. Проблема соціально-психологічної адаптації матерів дітей-інвалідів малодосліджена. Зокрема, дослідженням емоційно-почуттєвої сфери та факторами, що впливають на особистість матерів дітей-інвалідів, займалися: М. Селигман, Г. Фюр, Л. М. Шипицина.

3. Соціально-психологічна адаптація, являючи собою певне взаємодоповнення активної і пасивної форм, завжди спрямовується полярними тенденціями-процесами адаптованості-неадаптованості, тобто тими психорегуляційними механізмами, які реально функціонують у внутрішньому світі особистості.

4. Поняття соціально-психологічної адаптації включає в себе комплекс характеристик особистості, які обґрунтовують її успішну активну взаємодію з соціальним середовищем. Такі властивості, як інтернальність, нервово-психічна стійкість, самокритичність, є характеристиками самоактуалізації, оскільки активність і енергія, її здібності направлені на пристосування до навколишнього середовища.

5. Успішна соціально-психологічна адаптація сприяє самоактуалізації особистості, тобто процес соціальної адаптації визначається не тільки як пристосування, але і як розвивальний акт.

6. Шкали методики Роджерса — Даймонд позитивно корелюють між собою за певним винятком. Прагнення домінувати позитивно корелює тільки з самоприйняттям. Найбільш значимий фактор — інтернальність.

В статье исследуется проблема социально-психологической адаптации матерей, воспитывающих ребенка-инвалида. В результате проведенного исследования было выявлено, что шкалы методики Роджерса — Даймонд положительно коррелируют между собой за определенным исключением. Стремление доминировать положительно коррелирует только с самопринятием.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, самопринятие, принятие (непринятие) других, стремление доминировать, эмоциональная комфортность, интернальность.

The paper investigates the problem of socio-psychological adaptation of mothers raising a disabled child. As a result, the study found that the scale methodology Rogers — Diamond positively correlated with each other on a particular exception. The desire to dominate positively correlated only with self acceptance.

Key words: socio-psychological adaptation, self acceptance, acceptance (rejection) of others, the desire to dominate, emotional comfort, internalist.

Література

1. Аксенова, Л. И. Правовые основы специального образования и социальной защиты детей с отклонениями в развитии / Л. И. Аксенова // Дефектология. — 1997. — № 1. — С. 3.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепції и воспитание. — М. : Прогресс, 1986. — 422 с.
3. Боровая Л. П. Социально-психологическая помощь семьям, имеющим тяжелобольных детей / Л. П. Боровая // Социально-педагогическая работа. — 1998. — № 6. — С. 59–63.
4. Волковская Т. Н. Особенности работы с родителями в условиях коррекционного дошкольного учреждения для детей с нарушениями развития / Т. Н. Волковская // Коррекционная педагогика. — 2003. — № 2. — С. 62–70.

5. *Марковская И. Ф.* Задержка психического развития: клиническая и нейропсихологическая диагностика / И. Ф. Марковская. — М. : Компенс-центр, 1995. — 198 с.

6. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. — К. : «Академвидав», 2006. — 424 с. (Енциклопедія ерудита).

7. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. / Д. Я. Райгородский. — Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. - 672 с.

8. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. с англ. / М. : ВЛАДОС, 1995. - 529 с.

9. *Роджерс К.* Клиенте -центрированная терапия / Пер.с англ. / К. Роджерс. — М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. — 320 с.

10. *Розум С.* Психология социализации и социальной адаптации человека. / С. Розум. - СПб. : Речь, 2007. - 365 с.

11. *Фурман А. В.* Психодіагностика особистісної адаптованості: наукове видання /А. В. Фурман. — Тернопіль: Економічна думка, 2000. — 197 с

12. *Шипицына Л. М.* «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. — 2-е изд., перераб. и дополи. / Л. М. Шипицына. - СПб. : Речь, 2005. - 477 с.